

# ویژگی‌های تزئین در کلیساهای قفقاز

مهرداد سلطانی

استادیار گروه معماری دانشگاه زنجان m\_soltani@znu.ac.ir

## چکیده

گروه پژوهشی هنر قفقاز متشکل از چهار پژوهشگر با بکارگیری روش مبتنی بر کشف، جلوه‌هایی از تمدن سرزمین قفقاز را در قالب مقدمات سفری ۱۸ روزه مورد شناسایی و معرفی قرار داد. این نوشتار، بیانیه تحلیلی مستخرج از مطالعات گروه هنر است. راهبرد کلی گروه چنان تبیین شد که از پرداختن به نمونه‌های زیاد آثار هنری و معماری این سرزمین خودداری شود و مهم‌ترین نمونه‌های این عرصه در ابعادی محدود و با دقت بیشتر مورد توجه قرار گیرد. محور مشخص فعالیت، به تبارشناسی تزئینات در کلیساهای گرجستان و ارمنستان معطوف بود. تزئین، بیرونی‌ترین لایه ارتباط اثر هنری با مخاطب و به مثابه نمود اثر (ویترین)، بارزترین ویژگی‌های بصری و شکلی طرح و به تبع آن مفاهیم ذهنی، باورها و هنجارهای طراحان را به ناظرین منتقل می‌کند. همان‌طور که بررسی‌های پیشین نشان می‌داد، عمده‌ترین جلوه‌های بجامانده از تمدن دوره سنت منطقه قفقاز در معماری کلیساهای حفاظت شده که بررسی ویژگی‌های تزئین در این فضاها جنبه‌های مختلفی از دگرگونی باورها و ارزش‌های این ملت را نشان می‌دهد.

## یافته‌های نسخه اولیه پژوهش و تحلیل شرایط موجود

قابل تحلیل و تبیین است. بدین شکل که تزئین در بیرونی‌ترین لایه یک اثر هنری، نقش تبلیغی مهمی در آرایه عقاید صاحبان تمدن‌ها و عوامل زمینه‌ای در لایه‌های ساختاری یک اثر معماری توجیه‌پذیر و گاه اجتناب‌ناپذیر باشد، مقاومت یک تمدن و معتقدین به یک باور در لایه تزئینات معماری به عنوان یک نمود تبلیغی بسیار جدی خواهد بود. از این رو تزئینات کلیساهای قفقاز به عنوان اولین سرزمینی که مسیحیت را به رسمیت شناخته، به شدت تحت تاثیر مسیحیت و شیوه روایت‌گیری آن به عنوان امری بنیادی در این آیین است. در همین راستا می‌توان اضافه کرد که گرچه اسلام به عنوان دین غالب طی چند قرن بر دو ملت گرجستان و ارمنستان حکومت کرده، اقوام یادشده به دین جدید نگروده و گرجیان مسلمان شده نیز دست به مهاجرت زدند.

بنابراین اسلام در عمل جایگاه یک دین حکومتی را در میان این اقوام داشته و آنها در برابر پذیرش آثار تمدنی این دین، لاقلاً در لایه تبلیغی آن (تزئینات کلیسا) مقاومت کرده‌اند.<sup>۱</sup>

براساس مطالعات پیش از سفر، برنامه پژوهش به گونه‌ای طرح‌ریزی شد که موضوع "تأثیرپذیری تزئینات کلیساهای از زمینه جغرافیایی و فرهنگی سرزمین قفقاز" محور اصلی عناوین پژوهش‌ها را شکل دهد. در این میان "تأثیر آیین‌های باستانی حوزه فرهنگی ایران"، "تأثیر ویژگی‌های اقلیمی و طبیعی قفقاز" و "تأثیر آیین اسلام" بر تزئینات کلیسا از مهم‌ترین عناوین محسوب می‌شدند. اما در ادامه به دلایلی که ذکر می‌شود، رویکرد گروه تغییر کرده و عناوینی جدید از دل پژوهش‌های میدانی جایگزین انتخاب‌های قبلی شد. نخست اینکه پیگیری رد باورهای باستانی با استناد به تزئینات به جامانده بر پیکر کلیساهای، نیاز به مطالعات تاریخی و مراجعات مکرر به اسناد مکتوب داشت که این کار در حین سفر و با توجه به محدودیت‌های موجود امکان‌پذیر نبود.

دوم آنکه بررسی‌های میدانی در اولین بازدیدها حاکی از این بود که تزئینات موجود کلیساهای بیش از هرچیز متأثر از باورهای آیین مسیحیت است تا ویژگی‌های محلی و قومی. تأثیرپذیری زیاد تزئینات کلیسا از باورهای مسیحی بر مبنای کارکرد ویژه تزئینات

## یافته‌های پژوهش بر مبنای رویکرد جدید

گروه پژوهشی هنر قفقاز سؤالات فوق را در ارتباط با فرضیات و طرح قبلی کافی ندانسته و با جمع‌بندی یافته‌های میدانی، عناوین پژوهشی جدیدی را تعریف کرد که این بار با رویکرد بررسی نقش تزئین در نگرش‌های جدید نسبت به جایگاه و کارکردهای کلیسا در جامعه معاصر و منظر شهری تدوین شدند. رویکرد جدید بر مبنای این واقعیت میدانی شکل گرفت که تزئینات موجود در کلیساهای تاریخی و تزئینات الحاقی و سبک و سیاق آنها در کلیساهای جدید تنها در خدمت آرمان‌های کلیسا نیستند. لذا این فرضیه به صورت کلی مطرح شد که تزئین و مباحث مرتبط با زیبایی‌شناسی و کارکرد آن در دوره معاصر تحت تاثیر تحولات اجتماعی و سیاسی روز قرار داشته و شیوه‌های بروز و ظهور آن در کلیسا متناسب با سمت و سوی سیاست‌های کلان بوده است. بر این اساس سه مقاله جدید با زوایای مختلف این موضوع کلی را مورد مطالعه قرار دادند. مقاله نخست با عنوان "زیبایی‌شناسی در تزئینات کلیساهای قفقاز" معطوف به بررسی رویکردهای زیبایی‌شناسانه در بکارگیری تزئینات است. این مقاله با تبیین معیارهای دوگانه عینی و ذهنی در ادراک زیبایی، شرایط معاصر و نگرش‌های موجود بر امر زیبایی تزئینات کلیسا را از نگاه مخاطب متخصص ارزیابی می‌کند. حاصل این مطالعه به صورت واضح و شفاف بر این واقعیت تأکید دارد که گرچه در سنت کلیسای هر دو کشور نقش نمادین تزئین و ایجاد فضای ذهنی توسط آن بر جنبه‌های عینی برتری داشته، لیکن در پی اتفاقات دوره معاصر، دو رویکرد متفاوت در ادراک زیبایی تزئینات در گرجستان و ارمنستان به چشم می‌خورد. تزئینات در کلیساهای گرجستان تحت تاثیر نگرش مدرن، به دنبال تقویت جنبه‌های بصری و عینی زیبایی فضا هستند و در مقابل تزئینات کلیساهای ارمنستان بخشی از منظر تاریخی بوده و جنبه‌های ذهنی زیبایی را مد نظر دارند.

مقاله دوم در نگاهی جزئی‌تر، موضوع استفاده از نور و نورپردازی به عنوان تزئین را در دوره سنت و معاصر کلیساهای قفقاز مورد مطالعه قرار داد. نورپردازی بیرونی آثار معماری یک هنر تزئینی جدید محسوب می‌شود اما استفاده از نور به عنوان عنصر زیبایی‌آفرین در فضا سازی‌های درونی لاقلاً در معماری ایرانی و همین‌طور کلیساهای بعد از قرون وسطی در اروپا امری مسبوق به سابقه است. با این حال در این مطالعه مشخص شد که نور در فضای کلیساهای تاریخی ارمنستان حضوری نمادین ندارد و در گرجستان نیز به جز چند نمونه کوچک، وضع به همین منوال است. این شرایط حاصل آموزه‌های صدر مسیحیت و تمرکز بر رهبانیت در این آیین است. اما در اثر تغییر رویکرد زیبایی‌شناسی که در مقاله پیشین بدان اشاره شد، امروزه نورپردازی به عنوان یک تزئین مدرن نقش مهمی در جلوه‌گر ساختن آثار معماری در گرجستان دارد و از این رهگذر کلیساهای تاریخی و حتی کلیساهای جدیدالاحداث به لحاظ ویژگی‌های ممتاز فرمی و موقعیت قرارگیری در این جهت مورد توجه قرار گرفته‌اند. به طور مشخص می‌توان گفت استفاده تزئینی و نمادگرایانه از نور در سنت کلیسای قفقاز جایگاهی نداشته و این روند همچنان در ارمنستان امتداد دارد. لیکن در دوره معاصر، رویکرد تزئین بصری (عینی) کلیسا، به عنوان یک جاذبه گردشگری در بخشی از منظر شبانه شهرهای گرجستان، اهمیت به سزایی برای استفاده از نور به عنوان یک عنصر تزئینی قابل است.

مقاله سوم در نگاهی کلی‌تر، رویکردهای معاصر در تزئین کلیساهای را مورد بررسی قرار داده و با استناد به نقش عوامل فرادستی

همچون سیاست و مدیریت مذهب توسط عوامل سیاسی، تأثیرگذاری این عوامل و نهایتاً حاصل این تغییر نگرش را در قالب نقش تزئین در نظام‌های جدید دو کشور مورد توجه قرار داده است. براساس نتایج حاصله از این مطالعه دولت گرجستان در راستای سیاست‌های توسعه خود از کلیسا و دین به عنوان ابزاری برای کنترل فرهنگ در داخل کشور و در عین حال جاذبه‌ای عمدتاً غیر فرهنگی برای جذب گردشگران استفاده کرده است. در این میان تزئینات نیز تبدیل به امری کالایی می‌شده که باید به شکل هر چه جذاب‌تر ارائه شود. ویژگی‌هایی همچون موقتی بودن، متنوع بودن و به طور کلی، نگاه شیءگونه به تزئینات حاصل این سیاست‌هاست.

## جمع‌بندی

• نگرش‌های کلی و سیاست‌های حاکم در کشورهای منطقه قفقاز، کلیت امر مذهب و به تبع آن کلیسا و تزئینات آن را به مانند یک ابزار فرهنگی-اقتصادی در راستای پیشبرد اهداف خود برای تسلط بر امور فرهنگی جامعه و نقش آفرینی در فرایندهای اقتصادی در نظام نوین جهانی به خدمت گرفته است.

• نظام زیبایی‌شناسی تزئین در کلیساهای تاریخی و جدید قفقاز متأثر از سیاست‌های حاکم بر هر کشور دچار تحول شده و سهم مهمی در دست‌یابی به اهداف کلان مطروحه ایفا می‌کنند. در این راستا بهره‌گیری از جنبه‌های بصری و عینی (ایژکتیو) زیباسازی، رسالت پیش روی تزئین در کلیساهای گرجستان است و در مقابل ارمنستان با رویکردی تاریخ‌گرا، به دنبال تسخیر فضای ذهنی مخاطب است.

• شگردها و تاکتیک‌های بکاررفته برای خلق و بازآرایی تزئین در کلیساهای تاریخی و جدید، ویژگی‌های متفاوتی را برای خود تزئینات و متعاقباً فضای کلیسا به ارمان آورده است. بدین صورت که می‌توان این خصوصیات را در قالب صفاتی چون «متنوع»، «موقت»، «نمایشی»، «در دسترس» و «قابل تغییر» بیان کرد.

• امروزه تزئین تنها امری داخلی و مختص به فضای کلیسا نیست، بلکه در مرتبه‌ای فراتر تزئینات موجود بر قامت یک کلیسا نقش مهمی در شکل‌گیری فضای پیرامون و به طور اخص، منظر شهری دارد. از این رو راهبردها و شگردهای اتخاذشده برای تزئین کلیساها با توجه به سیاست‌های مدیریت منظر شهری تبیین می‌شود. توجه به نور به عنوان عامل مهم تزئینی و نورپردازی برای ساخت جایگاه مهم از کلیساهای گرجستان در منظر شبانه شهر، اقدامی در این جهت محسوب می‌شود.

## نتیجه‌گیری

هنرهای تزئینی و به طور مشخص تزئینات موجود در کلیساهای قفقاز که زمانی نماینده و بیان‌گر باورها و آرمان‌های یک آیین بودند، تحت تأثیر شرایط به وجود آمده در دنیای معاصر که انسان و انسانیت ابزاری در جهت توسعه مادی و سرمایه محور پنداشته شده، دچار تغییرات بنیادی در شکل و محتوا شده‌اند. این نگرش، تزئین را به مثابه کالایی با صورت مناسب برای عرضه در نظر می‌گیرد، تا خود و بستری که در آن حضور دارد هر چه جذاب‌تر رخ نمایند. طبیعتاً این جذابیت برای مشتریانی که قرار نیست ارتباطی عمیق و پایدار با کالای مورد ارائه برقرار کنند، صرفاً صوری و ظاهری خواهد بود. لذا نیازی نیست زیبایی ارائه‌شده در قالب تزئینات کلیسا از معنا و محتوای قابل درک برای مخاطب برخوردار باشد. آهنگ تغییرات به وجود آمده در تزئین کلیسا که تحت تأثیر امواج جهانی‌سازی است، تمامی منطقه در حال توسعه قفقاز را در بر گرفته و تنها تفاوت آنها، راهبردهای اتخاذشده توسط کشورهای منطقه است. این راهبرد در ارمنستان به منظور توسعه و جذب گردشگر بر حفظ منظر تاریخی کشور و کلیساها به عنوان مهم‌ترین نمود این منظر تأکید دارد. چراکه در این زمینه از مزیت نسبی، همچون وجود سایت‌های تاریخی ثبت شده جهانی متعدد برخوردار است. اما تفکر غالب در گرجستان به دنبال مطرح کردن آن به عنوان کشوری با جاذبه‌های متنوع، و مکانی برای تفریح اقصا مختلف گام برمی‌دارد و در این راه لزوم توجه به رونق ظاهری کلیسا و حتی ساخت کلیساهای جدید و بزرگ در اولویت قرار می‌گیرند. در نهایت باید گفت ویژگی ذاتی امر تزئین، زمینه به وجود آمدن تغییر رویکرد ذکر شده را در توجه و بکارگیری آن فراهم می‌کند. تزئینات به عنوان در دسترس‌ترین و بیرونی‌ترین لایه عینی و ملموس یک پدیده همچون کلیسا، از انعطاف زیادی در بیان و ارائه منویات ذهنی سیاست‌گردانان خود برخوردار است. به گونه‌ای که اگر بنا بر مقاومت عقیدتی باشد، آخرین سنگر قابل فتح تزئین خواهد بود و در صورت تغییر در نگرش و رویه‌های مبتنی بر آن، اولین و سهل‌الوصول‌ترین نمودهای فرایند تغییر را باید در تزئینات جست.

## پی‌نوشت

۱. این مورد تنها یک مثال نقض در ارمنستان دارد و آن نیز مربوط به کلیسای سنت اچمیادزین است که سبک معماری و حتی تزئینات آن همانند کلیسای وانک اصفهان الهام گرفته از سبک معماری دوره صفوی ایران است. لیکن با توجه به وجود تصویر شاه عباس صفوی بر برج ناقوس این کلیسا و همچنین دیگر شواهد به نظر می‌رسد این کلیسا به دستور شاه عباس ساخته شده و یا لااقل توسط استادکاران ایرانی مرمت شده است. از این رو نمی‌توان آن را یک اثر تمدنی کاملاً ارمنی قلمداد کرد.